

ПРОСВЕЩЕНИЕ, ВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРОЖДЕНСКИ КАТО ЛИТЕРАТУРНИ И ОБЩИ ТЕРМИНИ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Илия Конев

Употребата на тези понятия в литературната и общата историография на Българското Възраждане поставя много остро въпроса за притъпената терминологическа прецизност, с която понякога се класифицират основни явления и тенденции в културно-националното ни развитие през XVIII—XIX в. Свободното, недиференцираното им използване в научни и популярни изследвания за означената епоха противоречи на методологически углъбеното в науката и води към по-широкото възприемане на една равнозначна, унифицирана представа за различни по своята същност дейци, художествени образци, идейни течения и процеси.

Понятията от първата група (просвещение — просветителство, просветители — просветители, просветителска идеология и пр.) са придобили в специализираната научна литература три основни предназначения. Нерядко с тях се характеризират такива черти и особености в творчеството на дейци от епохата на Българското Възраждане, които стоят близко до идейната и стилевата система на Европейското Просвещение. „Паисий Хилендарски, пишейки своята „История славяноболгарская“ — изтъква Е. Георгиев, — излиза далеч пред средновековната историография със своя ярък публицистичен тон, характерен за епохата на Възраждането. В творчеството си Софроний Врачански се приобщава идейно и жанрово също към литературата на Просвещението.“¹ От друга страна, те се използват като равнозначни определения както за Европейското Просвещение, така също и за културно-националното развитие на народа ни през даден исторически период. В „История на философската мисъл в България“ например католическият книжовник от Чипровци Яков Пеячевич е охарактеризиран като „типичен представител на ранното средноевропейско *просвещение*“ (курс. м.).² За Йосиф Бозвели обаче се казва: „Вдъхновен от делата на Паисий и Софроний, попаднал под влияние на *просветителските* идеи на френските мислители от XVIII в. . . Бозвели става пламенен вдъхновител на националноосвободителната идея и неуморим пропагандатор на *просветителски* (курс. м.) и рационалистични идеи.“³

¹ Емил Георгиев. Българската литература в общославянското и общоевропейско литературно развитие, С., 1973, с. 174—175.

² Сп. „Литературна мисъл“ е готово да даде място и на други мнения по повдигнатите въпроси. Желателно е в тях да се засягат не само чисто терминологични въпроси, но и да се премине към изясняване спецификата на Българското Възраждане — бел. ред.

³ История на философската мисъл в България. Т. I, С., 1970, с. 119.

⁴ Пак там, с. 161.

На трето място, с посочените термини се класифицират явления и тенденции, които са показателни само за българското просветно движение до средата на XIX в.: патриотичният повик за народна просвета, развитието на училищното дело и неговите постижения, началото на периодичния печат и негови програмни принципи от по-ново време, еволюцията на педагогически и етични възгледи, тематични и стилови черти на отделни произведения, програмни идейно-политически начала и пр. В тези случаи също се имат пред вид допирни точки с идеите на френски, немски или руски просветители, или с Европейското Просвещение изобщо, но главното е във връзката на съответните дейци с просветното движение, с развитието на народната просвета в най-широкия смисъл на думата. За Паисий Хилендарски например се твърди, че е „ренесансово-просветенска личност“, но същевременно се подчертава, че „носи нещо от чертите на големите европейски просветители“; набляга се върху „просветителския момент“ в неговата идеология и върху значението на „демократичното просветителство“, което той страстно пропагандира. Софроний Врачански се нарича „просветител“ — най-последователно от Е. Георгиев, но също „възрожденец“⁴, „просветител“, „радетел на народната просвета“, „носител на идеите на просветителството“⁵. Й. Кърчовски и К. Пейчинович се класифицират с други термини — „двама народни будители“, „първи възрожденци“ или „последователи на Паисий и Софроний“, но единствено като привърженици на „християнското просветителство“⁶, тъй като не е установено да са изпитвали влияние от страна на познатите европейски мислители.

Твърди се още, че делото на Паисий е „патриотично-просветителско“ (курс. м.) и че в този смисъл Софроний е продължител на „идеите на просветителството“ (курс. м.)⁷ и т. н. Подобни акценти има също и в определенията за Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Константин Фотинов, Христати Павлович, Петър Берон, Васил Априлов. Всички те са „бележити възрожденски личности“, „енциклопедисти“, „големи патриоти“, „носители на просветенски идеи“, „просветители“, „организатори и ръководители на просветното движение в България“. Тяхното „просветителство“ се оценява като *религиозно или светско* в зависимост от образованието и отношението им по актуални въпроси на формиращата се българска национална култура. Онова, което ги свързва с идейната мисъл на Руското или Западноевропейското Просвещение, е отнесено към категорията на влиянията и е регистрирано повече като културно-исторически факт.

Нека отбележим тук в скоби, че многозначно в научната литература се използва и терминът „просветителство“ — ту като наименование на идейната същност на българското просветно движение, ту като понятие за Европейското Просвещение, което е особено погрешно. „Кримската война — пише един автор — изигра ролята на водораздел за *просветителството* (курс. м.). Просветителството в развитието на българската възрожденска идеология до Кримската война е прогресивно за разлика от късното просветителство през края на 60-те и 70-те години на XIX в., което с противопоставянето на революционната идеология играе реакционна роля в националноосвободителното движение.“⁸ В академичната История на българската литература се казва: „Черковната борба се съпътства от всеотраслен национален и културен подем. . . Ако в нея участва и широк слой от българската буржоазия, тоя слой по-късно остава на позициите на просветителството. . . *Просветителите* (курс. м.) приемат програмата на националната буржоазия.“⁹ Така е и на други места.

⁴ История на българската литература. Т. II, С., 1966, с. 59—82.

⁵ История на философската мисъл в България. Цит. изд. Т. I, с. 157.

⁶ Пак там, с. 168.

⁷ Пак там, с. 153.

⁸ Пак там.

⁹ История на българската литература. Т. II, с. 14.

Все във връзка с това трябва да обърнем внимание и върху не съвсем прецизираната употреба на термина „ренесансово-просвещенски“, който се отнася към тенденции, личности и явления в културно-политическата ни история от началото на XVIII до средата на XIX в. Обикновено с него се означава новото в идеологията на отделни дейци и по-широко — в съдържанието на самата епоха: предвъзрожденски явления, конкретни изяви на движението за национална просвета, появата и укрепването на национално съзнание, пропагандата на демократични социални възгледи, оформянето на култ към човешкия разум и към научното познание. Неточността е повече в начина на използването му, отколкото в неговото съдържание. По принцип не се пояснява кое от вплетените в този израз две начала има определящо значение — ренесансовото или просвещенското, нито пък се проследява развитието им поотделно. Още по-оскъдни са обясненията към най-често срещаната формулировка относно „прерастването“ на ренесансовите явления и тенденции в „просвещенски“ или „просветителски“. „Развитието на занаятите и разширяването на търговията през XVIII в. — четем в История на философската мисъл в България — са причина за първите *ренесансови* (курс. м.) прояви на българската култура. Заедно с традиционния средновековен начин на мислене българската култура съдържа в себе си и редица *просветителски* (курс. м.) тенденции и схващания.“ И още: „Възхвалата на знанието, изтъкването на силата, която то дава на човека, са новите моменти в миросгледа на Братати, това са зачатъците на *ренесансовите* и *просветителските* идеи“ (курс. м.).¹⁰ В История на българската литература срещаме също аналогични констатации: „В дейността на българските католици наблюдаваме действително възрожденски моменти. . . Третата сфера на *ренесансови* прояви в един ранен период представя *просветителската* дейност на южните славяни в Австрия.“¹¹ И още един цитат: „Отначало писателите ни рядко могат да излязат извън решението на *просветителските* морализаторски и образователни задачи. . .“ (навсякъде курс. м.).¹²

Примерите, с които бихме могли да илюстрираме разностранното осмисляне на споменатите понятия, са много. Те се съдържат в трудове на почти всички изследвачи на Българското Възраждане. Днес са безспорни опасните белези на създадена вече инерция. Доколко това е така, показва и трудът на Ст. Караков за развитието на българския театър и на българската драма до Освобождението. В драматургичните произведения от третата четвърт на XIX в. авторът с основание открива израз на класови различия в българското общество. Във връзка с тях обаче драматургията се класифицира с твърде разнородни и научно неточни термини, като „*просвещенска*, патриотично-историческа, сатирическа, с хайдушка тематика. . . четническа и революционно-демократическа“¹³. „Въпреки на народността в края на 50-те и началото на 60-те години — изтъква той — не са вече дело *само* на църковно-просвещенската борба.“¹⁴ И защо? Защото в същото време се извършвал „*великият преход от Просвещение към основите на революционната романтика и реализма*“¹⁵, в съгласие с което Каравелов изобличил „консервативната същност на *просвещението*, на *училищното образование в мирната политика*“. На същото място се споменава и друга особеност на така представения „велик преход“: „*Същността на въпроса тук е —*

¹⁰ История на българската литература. Т. I, с. 143, 149.

¹¹ Пак там. Т. II, с. 21.

¹² Пак там, с. 16.

¹³ Ст. Караков. Българският възрожденски театър на освободителната борба 1858—1878, С., 1973, с. 9.

¹⁴ Пак там, с. 31.

¹⁵ Пак там, с. 48.

пояснява Ст. Каракостов — историческият процес на преминаване от Просвещение към освободителна борба¹⁶ (курс. м., И.К.).

Верен на такова гледище, авторът неизбежно слива Просвещението с просветителството. И го противопоставя на освободителната борба въпреки общоприетата в световната наука истина, че Европейското Просвещение (не просветителството на отделни дейци, които Каравелов критикува с пълно право) революционизира общественото съзнание. Че Ст. Каракостов смесва непрекъснато две не толкова еднакви неща, каквито са Просвещението и просветителството, показва между другото и следната негова констатация: „Провежданите тогава панаири и сборове са подкрепяли българското *Просвещение*“¹⁷, т. е. издаването на книги, вестници и пр. Или твърдението му относно връзката на Просвещението с отделни литературни течения и периоди: „Теоретическите основи на класицизма като просветенско явление (!?) — пише той — защитават позициите на „черния“ и „белия герой“.“¹⁸

Докато в случая изпъква еквивалентното и недиференцираното тълкуване на понятията „просвещение—просветителство“, характерно повече за литературната историография, то в някои исторически изследвания се откроява разкъсването на тяхното „дублетно единство“ в полза на термините „просвета—просветител—просветителство“. В академичната История на България например думата „просвещение“ не се среща изобщо. В глава трета, посветена на просветното движение, оценката на явленията се извежда от характеристиката на различните видове училища, от дейността на книжовници, учители и просветители, от изпитаните външни явления. Паисий е представен там като „пръв идеолог на българското националноосвободително движение“, „патриот“, „буден мислител“ и пр. Общата характеристика за Софроний Врачански или за Петър Берон и Васил Априлов не прави изключение: „Софроний завършил своето дидактическо съчинение „Театрон политикон, сиреч гражданско позорище“, в което се прокарват светски свободолобиви идеи. . . Просветителните идеи на Софроний били възприети от Йоаким Кърчовски. . . и от Кирил Пейчинович. . . Те пишели нравствено-поучителни книги на простонароден език, за да просветят народа.“¹⁹ Всичко тук е обяснено като проява на българската народна просвета, без да бъде отнесено широко към общите за епохата идейни течения и без да бъде квалифицирано с възприети в общата историография термини.

Показателна за един отминал етап от развитието на съвременната историческа наука, тази практика се е налагала главно по съображения от теоретическо естество. Преобладавала е тенденцията идейната програма на Европейското Просвещение да се свързва повече с консервативният в историята, поради което демократизмът на българското просветно движение се разграничава от нея по принцип. Поради още незащитеното тогава ново схващане за Просвещението (у нас и по принцип) се е утвърждавала една „методологическа предпазливост“ спрямо самия термин „просвещение“ и тя именно е намерила израз в посочените примери.

Не е такъв случаят с уеднаквеното и неразчлененото използване на споменатите по-горе еднородни, но далеч неидентични в научно отношение термини. То проличава най-вече в литературната историография за Възраждането, където неговата реалност се обяснява частично от някои обективни предпоставки. Преди всичко от обстоятелството, че това равнозначно интерпретиране е характерно за периодичния печат през епохата на Възраждането и за произведенията на голяма

¹⁶ Ст. Каракостов. Българският възрожденски театър на освободителната борба 1858—1878. С., 1973, с. 9.

¹⁷ Пак там, с. 31.

¹⁸ Пак там, с. 47.

¹⁹ История на България. Второ преработено издание в три тома. Т. I. С., 1961, с. 318—319. Вж. също с. 365—374.

част от българските книжовници тогава. В „Съвременна летопис на Българските книжици“ например (част първа, I.I.1858, с. 10), се казва: „Името на г. Геров. . . е вече заело едно от най-понятните места в историята на нашето Просвещение и на нашата книжнина.“ Все в същото списание (I, 17, 18.IX.1858, с. 1—3) е публикувана статията „Просветение и книжнина на българети“, в която се разглежда изцяло въпроси на българското училищно образование и културно-просветно движение. Десет години по-късно (I.VI.1868) в: „Македония“ отпечатва статията „Спасителний урок“, но и тук терминът „Просвещение“ има аналогично съдържание; такова е неговото значение и в статията „За просвещението“, публикувана в същия вестник (II, 41—50, 4 и 12.XI.1868). Не се отличават и следните статии: „Днешното положение на българския народ откъм народното просвещение“ (Дунавска зора, II, 12, 3.II.1869); „Нещо за българското просвещение въобще“ (Напредък, II, 15, 2.III.1869); „Учението и народите“ (Македония, IV, 85, 29.I.1870 и V, 6, 9.II.1871); „Главни условия за народното просвещение“ (пак там, VI, 2, 4.II, 20.XI.1871, 24.I.1872); „Народно просвещение“ (пак там, VI, 2, 4.II, 20.XI.1871, 24.I.1872); „Ползата от Просвещението“ (Право, VI, 41, 20.XII.1871); „Просвещението у нас“ (Читалища, V, 7, 15.IV.1875); „Знание, просвещение и народ“ (Ступан, III, 17.I.1876) и мн. др. „Просвещението е онази сила и мощ — четем в една от тези статии, — която от всичко най-вече спомага за одържане на един самостоятелен и честит живот както държавен, тъй и народен.“²⁰ В подкрепа на това именно определение се акцентува върху нововъведенията в системата на образованието и върху насоките на неговото развитие. Като не изоставя този аспект на движението, авторът на статията „Мисли върху народното просвещение“ проследява накратко неговата история в Англия, Индия, Египет, Гърция, разглежда го като причина и следствие на народния характер.²¹

Стремежът към по-широко схващане на просвещението характеризира най-много позицията на в. „Македония“. „Под името народно просвещение — четем там — се разумява общий развитък на народния живот по всичките му способности. Този развитък не се състои само в книжовност и вещина, но и в религиозни и държавни учреждения, т. е. във всичко, което един народ е можел да направи в името на умния си развитък и материално състояние.“ И още: „Успехът на народното просвещение се мери по количеството на знанието; по качеството на знанието, с каквито предмети се занимава; по бързината на знанието, с която се разпростира между народа; по свободата на знанието, което прониква по всички слоеве на народния живот.“²² И така: количеството, качеството, бързината, свободата на знанието! Една друга констатация на автора засяга най-важната черта на Просвещението — антифеодалната му мирогледна същност: там, където има система на робство, „там не може да бъде в правий смисъл народното просвещение“²³.

Подобни примери преобладават и в произведенията на С. Врачански, П. Берон, К. Фотинов, Н. Рилски, В. Априлов, както и в редица тематично обособени стихотворения, диалози, пътеписи и пр. от първата половина на миналия век, възхваляващи силата на знанието изобщо и напредъка на училищното образование у нас специално. В желанието си да обоснове по-пълно своето схващане относно необходимостта българите да използват опита на развитите и културно по-напреднали народи С. Врачански между другото казва: „И станали са учени мъже, и искусни, и високо образовани, и славят се, и цъфтят с просвещение като пролетни цветове.“²⁴ В същия дух се изказва и К. Фотинов: „Българи благочестиви

²⁰ Македония, II, бр. 41—49, 4.XI.1878.

²¹ Турция, VIII, бр. 31, 16.IX.1872.

²² Македония, VI, бр. 45, 9.XI.1871, с. 2.

²³ Пак там, бр. 47, с. 15.

²⁴ С. Врачански. Избрани произведения. С., 1964, с. 62.

и православни, до кога ще славите. . . Кой народ е на земята толкова сиромаш и отдалечен от просвещението. . . Народът европейски с просвещението на разумът нхни и сос учението колко са славни. . .“ И определено съвета: „Най-първото просвещението и добро познание на един народ челоически е училищата (школа), е четенето на много различни книги.“²⁵

Подробното изясняване на въпроса води и към руското културно влияние в България през Възраждането. На руски терминът „просвещение“ има полисемантично значение — използва се еднакво като понятие за движението на идейно обновяване в Европа през XVIII в. и за развитието на народната просвета в Русия и другите страни. Многобройни рубрики в руския периодичен печат (озаглавени са „Просвещение“, „Просвещение в славянских земель“, „Просвещение у южных славян“ или „Просвещение у болгар“) изнасят огромна информация от такова естество: за духовния напредък в Европа, за културно-просветните постижения на българите и всички славянски народи. Особено важен е фактът, че в този му смисъл той се употребява през XVIII и дълго през XIX в., което личи също и от поясненията в специалната литература. По-късно терминът придобива по-определено значението на научното наименование „Епоха Просвещения“ („Aufklärung“).²⁶

Нашите книжовници от Софроний насам, които отбелязват реформите на Петър I и тяхната огромна роля за напредъка в Русия, възприемат термина от руски и в двете му значения. Те обаче са регистрирали съвсем ясно своята представа за неговото по-широко културно-историческо съдържание, което е особено важно за разбирането на техния духовен ръст, както и за утвърждаването на известна последователност в тази насока. Оказа се, че там, където употребяват термина „просвещение“, там те почти винаги говорят за напредналите европейски народи, за високоиздигнати личности с голяма известност, за университети и академии, за постижения на разума над догмите. Към тези примери отнасят патристичните си призови за откриване на училища, за развитието на народната просвета.

Много характерни са също аналогичните факти в наследството на българските книжовници-католици от началото на XVIII в. Особено произведенията на Яков Пеячевич и Барон Франц Ксавер де Пеячевич, които са написани в стила на образци от общоевропейско равнище. Изразеното в някои от тях предпочитание към материалистическо обяснение на света, безспорните елементи на диалектическо мислене, стремежът към универсалност на обобщенията, провъзгласяването на тезата „В мисленето няма покой“ и т. н. — всичко това издава от една страна, вътрешната им близост до идеите на Просвещението, както и връзката им с обновителните процеси в България и в други южнославянски страни.²⁷

За утвърждаването на разглежданата група от понятия в изтъкнатия вече смисъл наред с тези културно-исторически предпоставки допринасят и причини от чисто научно естество. Главната от тях засяга още неизяснената диалектическа взаимоотношеност между Европейското Просвещение и българското културно-просветно движение до средата на XIX в., когато неговата програма придобива завършен вид. В условията на балканските страни тогава и особено

²⁵ К. Фотинов, Избрани произведения. С., 1943, с. 55.

²⁶ Срв. В. Даль. Толковый словарь живого великого русского языка. Т. 3., М., 1955, с. 508. Тук терминът „просвещение“ е включен в коментара към глагола „просветляй“ с посоченото вече обяснение. За изясняването на тази страна на въпроса дължа искрена благодарност на проф. д-р А. С. Мильников от Ленинград, който в писмо от 20.II.1977 г. ми съобщи някои интересни данни.

²⁷ Срв. Емил Георгиев, Цит. труд, с. 119—148; История на философската мисъл в България. Цит. изд. Т. I, с. 117—122.

в България тези тесни и многообразни връзки получават специфичен израз във всички основни сфери на осъществяваната културна революция: практическите завоевания (откриването на нови училища, печатници и читалища); идейните начала на българската обществена мисъл и еволюцията, през която те преминават; развитието на периодичния печат и на литературата, разрастването на нейната жанрова система. С други думи, чисто терминологичната страна на въпроса се оказва в определена степен разновидност на набелязаните общи проблеми, както и на широко застъпената в историографията концепция „Просвещение — забавено развитие“.

Същият извод произтича и от състоянието на втората група еднородни понятия (възраждане—възрожденски) в българската научна литература за Възраждането. Какво по-точно следва да се отбележи с оглед на задачата, която сме си поставили в предлаганата статия?

През 1919 г., когато вече е написал основните си трудове върху епохата на Българското Възраждане, И. Шишманов съзнава още по-ясно почувствуваната преди необходимост от специално проучване за съдържанието на самия термин „българско възраждане“ и за неговото правомерно използване в историографията. „Употребявайки един осветен от нашата историография термин — пише ученият, — ние знаем, че той *не отговаря* (курс. м.) на понятието, което се свързва обикновено с думата „ренесанс“. Нашето възраждане съдържа и по-малко, и повече. . . Ние мислим да подложим скоро на един подробен разбор самото понятие „българско възраждане“.“²⁸ Две десетилетия по-късно Жак Натан изразява същите резерви спрямо семантичното значение на думата „възраждане“, без обаче да придвижи напред решаването на поставения въпрос. Той не въвежда нови понятия, не разширява направените вече най-общи паралели с Ренесанса и Просвещението, не конкретизира сходствата и различията им с процесите у нас през XVIII в. Напротив, подобно на И. Шишманов често използва изразите „българско възраждане“, „български ренесанс“ и „ренесанс“ като равнозначни определения на културно-националното ни развитие след Паисий Хилендарски.²⁹

Може само да се съжاليا, че това толкова важно от научна гледна точка намерение остава неосъществено от самия И. Шишманов, а в известна степен и от българската историография за Възраждането. Нещо повече, характерната за него и Жан Натан употреба на понятията „ренесанс“ и „възраждане“ като синонимни определения на Българското Възраждане или само на отделни черти на епохата се запазва чак до наши дни. В академичната История на българската литература например ги срещаме именно като такива синонимни определения на българския културно-национален процес от XVIII—XIX в. „С термина „възраждане“, „ренесанс“ — се казва там — означаваме периода на преминаване от феодална към капиталистическа формация.“³⁰ В същия смисъл тук често се използват и понятията „южнославянско възраждане“, „южнославянски ренесанс“, макар че в собствената историография на другите южнославянски народи днес те нямат същото значение. Този аспект откриваме и в труда на Е. Георгиев „Българската литература в общославянското и общеевропейското литературно развитие“, посветен изцяло на сравнителните въпроси на родната ни литература. „Терминът „Възраждане“ — казва авторът, — с който означаваме период от нашето историческо развитие, превежда термина „Ренесанс“, с който означаваме период от развитието на ред други страни. . . Въпреки специфичните си черти Българското възраждане представя по същество процес, който е сходен с въз-

²⁸ И. Шишманов. Студии из областта на българското Възраждане. — В: Сб. БАН, кн. VI, 1916, с. 324.

²⁹ Ж. Натан. Българското възраждане. Четвърто издание. С., 1949, с. 10—28.

³⁰ Цит. изд. Т. II, с. 5.

раждането на другите европейски страни...³¹ Подробно представените тук прилики, различия и специфики на процесите не са отстранили напълно разпознавателната употреба на думите „Възраждане—ренесанс“.

Наистина, „осветен от нашата историография“, терминът „българско възрождане“ отдавна се е утвърдил като наименование на епохата, а също и като своеобразен синоним на проявените тогава от българския народ чувства на патриотизъм, демократизъм и национално достойнство. Разбира се, това не означава ни най-малко, че са изяснени и свързаните с него теоретически въпроси. Напротив, изпъкват редица важни подробности, чието осветляване придобива все повече принципно значение. Например: кога и кой за първи път у нас е използвал термина „възраждане“? Какво съдържание са влагали в него дейците на епохата — от Паисий Хилендарски до Ботев? Тяхното отношение съответствувало ли на научното значение, което понятието придобива в историографията? Неговото утвърждаване като наименование на дадена епоха покрива ли се с наименованията, които се използват в общата историография за аналогични периоди от развитието на ония европейски народи, с които сме имали близка или твърде сходна историческа съдба? И във връзка с това, дали терминът днес не се разграничава от възприети в общата историография наименования, вследствие на което започва да придобива повече обществено-национално значение?

Изясняването на поставените въпроси ще ни занимава специално в подготовения за печат труд „Българското Възраждане и Европейското Просвещение“. В случая ще се ограничим само с една от констатациите, които налага това проучване. Равнозначната употреба на посочените термини се дължи в голяма степен на обстоятелството, че в историографията е възприет буквалният превод на думата „ренесанс“. От друга страна, опираме и до определенията за Българското Възраждане, които днес са повече от 50 и са само условно разпределени в две основни групи в зависимост от концепциите на буржоазната и марксистическата историография. Въпреки всички нюанси и несъответствия, които трябва да се изяснят и превъзмогнат, терминът „възраждане“ е защитил своята правомерност като наименование на цялата епоха.

За съжаление същото не може да се каже за прилагателното „възрожденски“. През последните години то се използва все по-широко и води към унифициране на явленията, включени в наименованието „българско възрождане“. Особено обичайни станаха изразите *видни възрожденци*, *възрожденски* (разкази, фейлетони, пътеписи, драми), *възрожденска* (книжнина, литература, публицистика), *възрожденски* (писатели, учители, патриоти, революционери), *възрожденско* общество, мислене, явление и пр. Срещаме ги навсякъде, а нерядко и в съчетание с подсилващите ги определения *чисто* или *типично* „възрожденско явление“, *много характерна* „възрожденска черта“, *наше специфично* „възрожденско виждане“, *обаятелен* „възрожденски образ“. В История на философската мисъл в България са въведени дори и термините „възрожденска идеология“, „действена възрожденска идеология“³², които сякаш обединяват в едно обективно необединяеми величини — изразените тогава идеологически, демократично и консервативно-християнски, материалистически и социалистическо-утопически възгледи.

В книгата си „Възрожденски писатели“ П. Диневков е включил като *възрожденски* писатели и произведения, които характеризират различни идейно-естетически, политически и други направления в българската литература, в развитието на нашето общество през XVIII—XIX в. Тук са и тези, чиито художествени позиции Ботев осмива, и ония, които не приемат идеите на подготвяната рево-

³¹ Е. Георгиев. Цит. труд, с. 150—151.

³² Цит. изд. Т. I, с. 152, 166.

люция. Едни от тях са идеалисти в разбиранията и творчеството си, други пък са материалисти, революционери-демократи, а самият Ботев е пръв убеден пропагандатор на социалистическата мисъл в България. Включените произведения са изградени в духа на три различни направления (сентиментализма, романтизма, реализма), които са се утвърждавали в нашата литература успоредно и последователно в творческо взаимодействие, но и в атмосферата на ярко изразена борба.

Картината на българския образователен процес от втората половина на XVIII в. до освобождението на България е също твърде пъстра — често отличаващите този процес тенденции са толкова противоположни едни на други, че са „възрожденски“ само по време. Читателят, привикнал да си служи с по-точни наименования, в случая не може да разбере кое от разнородните черти в педагогическата практика например на Райно Попович, Найден Геров и Христо Ботев може да се вземе като основен критерий, за да се означаи тя с термините „възрожденско образование“, „възрожденски образователен процес“, „възрожденска култура“ или „нашето възрожденско училище“. Строго погледнато, такова обяснение не е и възможно, тъй като подобни класификации не са научни — внушават ни преклонение пред нещо, което знаем от историята, без обаче да разкриват неговата вътрешна същност. Те ориентират читателя сравнително точно само в една посока: произведенията, тенденциите, личностите, специфичните черти и процесите, които се имат пред вид, са от епохата на Българското Възраждане. Същността на самите тенденции остава *терминологически* нефиксирана независимо от обстоятелството, че тя е пояснена в текста на изследването или в коментара на съответното издание. Затова и трудно, почти невъзможно е да си представим тяхното използване в каквато и да било обща или сравнителна история на балканските и всички европейски литератури. Като наши, вътрешно-национални наименования, те са разбираеми, по същество обаче отграничават изучаването на явленията в Българското Възраждане от основните направления в европейския културно-исторически процес и не показват какви именно са означените с тях образци и тенденции: просвещенски, реалистични, идеалистически или материалистически.

Практиката, за която става дума, е обичайна само за българската историография върху Възраждането. В съответните публикации на съветски автори например срещаме винаги логически ясни и научно обоснованите формулировки „литература на Българското Възраждане“, „българското изобразително изкуство от епохата на Българското Възраждане“, „дейци на Българското Възраждане“ и пр., които сами по себе си насочват вниманието към вътрешно разнородните черти на обхванатите явления и процеси.

В българската историография тази правилна тенденция е проведена с голяма последователност в изследванията за българското изкуство. Трудът на Никола Мавродинов е озаглавен „Изкуството на българското Възраждане“, а на Мара Цончева — „Българско Възраждане, живопис и графика“. В сръбската литературна историография са предпочетени също наименованията „писатели-реалисти“, „поети-романтици“ и т. н. Към тях са отнесени не само творци от 70-те години на миналия век, но и представители на съответните течения от различни исторически периоди. В своя опит за модел на история на сръбската литература по направления Миодраг Попович в три последователни тома проследява широко развитието на романтизма и нито веднъж не използва класификации като „възрожденски романтизъм“, „възрожденски реализъм“ или „сръбска възрожденска драма“. Така е и в хърватската, в румънската и в гръцката историография.

От тази тенденция не се отличават и публикациите на българските учени за други периоди, например за епохата след Освобождението. Тук открай време се използват понятия и термини, поясняващи веднага стилово-художествените

измерения на явленията и в този смисъл — времето, в което те възникват. Например: *пролетарски поети, критически реалисти, поети символисти*. Широко срещани тук са и свойствените за европейската историография наименования *писатели-декабристи, писатели-разночинци, английски романтици, немски класици, френски реалисти и т. н.* С други думи, на преден план изпъква *литературоведческият* критерий за епохата и създадените ценности. Неслучайно самите понятия имат равностойно значение както в контекста на националната литературна наука и общата историография, така също и в изследователската и литературно-издателската практика.

Защо по отношение на Българското Възраждане това не е така? Въпросът е свързан отново с разбиранията ни по общи методологически проблеми на българската историография за Възраждането. Една от несъмнените причини за така разрасналото се напоследък предпочитание към различните съчетания с прилагателното „възрожденски“ е силното обаяние, което излъчва в историческото мислене на българина думата „възраждане“. Не по-малко важни са обаче и съображенията от чисто литературоведческо естество. Преди всичко схващането, че българската литература от оная епоха не познава оформени стилкови направления: методите в нея — твърдят едни от специалистите — се застъпват по време и взаимно се преплитат. Подобно „застъпване и преплитане“ на стилите в направления обаче важи за много литератури, включително и за най-развитите. Но разликата е в това, че мисълта за неговата реалност у нас е в основата и на твърдения от по-особено естество. Подчертава се например, че през Възраждането нямало оформено Просвещение, а сентиментализмът се изявил непълно; романтизмът проникнал частично тук и там само с отделни свои черти, а последователно развитие претърпял единствено реализмът. Тъкмо в това е и главното *литературоведческо* основание приведените по-горе формулировки с прилагателното „възрожденски“ да се употребяват като обединяващи (надромантични, надпросвещенски, надреалистични и пр.) класификации.

Не по-малко свободно е тяхното използване в издателската практика. Към издателство „Български писател“ е формирана специална библиотека под заглавие „Възрожденска книжнина“, вместо тя да носи далеч по-правилното наименование „Литература на Българското Възраждане“. Освен съчинения на отделни творци от тази епоха в библиотеката са включени още „Възрожденски пътеписи“, „Възрожденски разкази“ и други подобни издания, чието съдържание характеризира исторически и естетически различни художествени направления. И наистина, ако изключим времето, кой друг критерий би ни дал правото да подведем под естетическия знаменател на понятието *възрожденски* така разнородните пътеписи на Н. Бозвели, Н. Геров, И. Богоров, Л. Каравелов, Ил. Блъсков, Марин Дринов?

Примерите и тук не са единични. Маньо Стоянов озаглави своя библиографски труд „Възрожденска книжнина“, а самата дума „книжнина“ като обобщаващо определение за цялото литературно (написано) творчество се поддава от страниците и на много още сериозни публикации. В едни от случаите предпочитанието се обяснява очевидно със стремежа към терминологическо приближаване към самата епоха. В други пък се има пред вид разпространеното схващане, че творците тогава не били писатели по призвание, а *книжовници* и създавали своите произведения „в ползу народу“. Немалко от техните „трудове“ наистина не отговарят на изискванията, необходими, за да бъдат наречени литература. Но нали по аналогични съображения художествената проза на Каравелов и Славейков, поетичните образци на Чинтулов и Славейков и в още по-голяма степен творчеството на Ботев не се вметват в аморфното понятие „книжнина“? И още нещо. В издания с така обобщени наименования („възрожденски разкази и повести“, „възрожденска книжнина“ и пр.) се включват и безспорни произве-

дения на реализма. Твърдението, че Любен Каравелов е писател-реалист (критически реалист), днес у никого не буди възражение. Неговите разкази и повести обаче, както и съответни творби на Петко Славейков не се поместват в изданията на критическите реалисти в българската литература. По правило в тях заемат място Елин Пелин, Г. П. Стаматов, Алеко Константинов и др., т. е. писатели от следосвобожденската епоха. Реалистичното творчество на Каравелов и съвременниците му се затваря в рамките на библиотека „Възрожденска книжнина“, с което най-малкото се нарушава представата за последователността на реализма в българската литература. И като се нарича то *възрожденско*, по косвен път се поддържа оспорваното от някои специалисти схващане относно липсата на оформени стилкови направления през периода на Възраждането.

Приведените тук малко на брой „несъответствия“ от иначе доста просторната панорама на подобни примери ни убеждава в нещо много съществено. Практиката под естетическия знаменател на прилагателното *възрожденски* да се подвеждат различни, често несъвместими и дори противоположни явления, творци и произведения не е научно защитима. Тя противоречи на съвременните методологически принципи и е неприемлива както в историографията за Българското Възраждане, така също и при издаването на създадените тогава художествени ценности. Логическата последователност и яснота в употребата на тези и подобни на тях понятия е едно от *предусловията* за сравнителното проучване на отделните художествени явления, за единната оценка на общите културно-исторически процеси. С оглед на това става още по-ясно, че терминологическият аспект на повдигнатия тук въпрос произтича от още недостатъчно изяснените общи проблеми на Българското Възраждане, едни от които засягат неговите многостранни взаимодействия с Европейското Просвещение.